

МОВНЕ ПИТАННЯ У НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ СЕРГІЯ ШЕЛУХІНА

У статті проаналізовано погляди громадсько-політичного діяча, правознавця, письменника Сергія Шелухіна на мовне питання в Україні на початку ХХ ст.

Ключові слова: Сергій Шелухін, українська мова, мови національних меншин, мовна асиміляція.

На початку ХХІ ст. в Україні все ще тривають гострі дискусії стосовно шляхів розвитку української мови та мов національних меншин. Ця ситуація підштовхує до поглибленого вивчення мовного питання в історичній ретроспективі. Важливим є, зокрема, дослідження мовної дискусії, яка відбувалася в Україні на початку ХХ ст. та поглядів основних її учасників. Одним із них був Сергій Шелухін – український політик, громадський діяч, науковець і публіцист. Постаті С.Шелухіна присвячені наукові праці М.П.Гетьманчука¹, Я.Б.Турчин², О.В. Токарчук³, О.Я.Яцишиної⁴, однак його погляди на мовне питання знайшли лише часткове висвітлення у наукових дослідженнях.

Сергій Павлович Шелухін народився 7 жовтня 1864 року у селі Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії у поміщицькій родині. Закінчивши Лубенську класичну гімназію вступив до університету Св. Володимира на математичний факультет, згодом навчався на юридичному факультеті. Громадську діяльність розпочав у студентські роки у Києві, проживаючи в Одесі входив до Одеської громади, після розколу останньої на стару й молоду за спогадами Євгена Чикаленка Шелухін очолив молоду громаду⁵. Упродовж 1890 – 1899 років С.Шелухін працював на різних посадах у судових установах Єлисаветграда, Кам'янця-Подільського, Кишинєва. З 1902 року був членом Одеського окружного суду. Викладав у класичних гімназіях теорію права, державне право, російське цивільне право. Крім права цікавився українською філологією. Разом із 26 товаришами-студентами працював під керівництвом таких відомих філологів, як Ф.Мищенко, П.Житецький, В.Науменко та іншими, над складанням українського словника, який згодом був опублікований під редакцією Б.Грінченка⁶. Публікував свої твори на сторінках часописів "Зоря", "Правда", "Літературно-науковий вісник", "Українська хата", "Світло" та ін. С.Шелухін підготував меморандум до уряду про підтримку прав української нації й надіслав його до прем'єр-міністра Вітте на початку 1905 року. У роки національно-визвольної революції проводив активну громадсько-політичну діяльність, був дієвим членом української радикально-демократичної партії (з червня 1917 р. – УПСФ), членом Української Центральної Ради, Генерального суду, міністром судових справ в уряді В. Голубовича. У роки Української держави очолював мирну делегацію на переговорах з РРФСР, був членом Цивільного Генерального суду Державного Сенату. В уряді В. Чехівського очолював Міністерство юстиції, входив до складу української делегації на мирній конференції у Парижі у 1919 р. З 1921 року С.Шелухін проживав у Празі, де працював в Українському вільному університеті на посаді проректора університету (1926 – 1928; 1935 – 1938) та декана факультету права і суспільних наук (1928 – 1935), був професором Українського високого педагогічного інституту імені М.Драгоманова, дійсним членом Українського історично-філологічного товариства у Празі.

Як науковець, С.Шелухін відомий своїми розробками у галузі історії держави й права України, а також етногенезу українського народу. Значну наукову цінність має його фундаментальна праця з історії назв "Україна", "Русь", "Малоросія" тощо. Мовному питанню С.Шелухін присвятив

близько десяти статей та розвідок, серед яких "Значіння рідної мови для народності та творчості", "Рідна мова", "Мова і народність", "Член Російської Академії наук проф. Ф. Корш про українську мову навчання в школах", "Жертви денаціоналізуючої школи", "Одне з джерел пізнання рідної мови", "Мовні свідки української мови", "Рідна душа і народність" тощо.

Більшість із цих робіт, разом з матеріалами, які використовував учений при їх підготовці, зберігаються на сьогоднішній день у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління⁷.

Погляди С. Шелухіна на мовне питання найбільш повно відображені у статті "Значіння рідної мови для народності та творчості", виданій у 1911 році. У ній учений виступає на захист української мови й наводить аргументи проти русифікаторської політики уряду. Подальші друковані та рукописні роботи С. Шелухіна лише доповнюють та уточнюють викладені у даній статті положення.

На думку С. Шелухіна, мова є найяскравішою та найбільш очевидною ознакою етнічності. Відповідно, витіснення народної мови має згубні наслідки для духовного стану й культури народу. "Питання про мову для народності – се те ж саме, що питання про душу, життя, честь і моральну гідність окремої людини. Через те, що мова народності – се найочевидніший і найяскравіший вираз її і свідок існування її й гідності, питання про мову національної культури стало болючим, вразливим і викликає багато запалу й гостроті в розмовах" – зазначає публіцист⁸.

Розглядаючи аргументи прихильників політики русифікації, С. Шелухін зазначає, що одна їх частина виправдовує витіснення української мови та інших мов національних меншин в Російській імперії користю для держави, цілісності якої сприятиме використання єдиної мови, інша ж – ідеалами прогресу в ім'я яких "нижчі" мови, якими спілкуються переважно неосвічені маси населення, мають поступитися місцем мові більш високої культури. На думку С. Шелухіна, політика мовної асиміляції не може досягти успіху, адже "мови ніколи так не міняються і ще не було тієї сили, яка примусила б народності, навіть з переминою держави, покинути й забути свою мову". Більше того, наявність єдиної мови не гарантує державі цілісності, що публіцист ілюструє на прикладі Америки: маючи єдину мову з Великою Британією, Сполучені Штати оголосили своїй метрополії війну, яка призвела до здобуття ними незалежності.

С. Шелухін визнавав необхідність мати у державі єдину мову для діловодства, яка, однак, не може претендувати на витіснення з ужитку всіх інших мов. "Потреба мати в державі для державного вжитку державну мову – це натуральна потреба, і безперечно дуже корисно для підданих мати, окрім своєї рідної, ще й державну казенну мову для публічно-правових зносин; але се ні трохи не касує існування у народностей своїх рідних мов. ... Є такі речі, що по своїй природі не можуть бути монополією держави і стати казенними. Коли їх штучно, або через якусь потребу, роблять такими, то вони через те саме втрачають свою живу природу і набувають собі на її місце офіціальну форму"⁹. Агресивна мовна асиміляція може, на думку С. Шелухіна, призвести до роз'єднання, адже така політика штучно ділить підданих однієї держави на категорії різних цінностей.

Різно заперечує С. Шелухін і проти винищення етнічних мов нібито заради інтересів людства. Навпаки, інтереси вищої культури "потребують розвитку місцевих культур, з суми яких складається культура людськості. Нищення місцевих культур понижає суму їх, як натуральний зріст їх повишає й спільну культуру людськості"¹⁰. С. Шелухін застерігав, що асиміляторська політика може зашкодити росіянам не меншою мірою, ніж представникам тих етнічних груп, які були об'єктом цієї політики: "Щодо великоросів, то праця асиміляторів їм загрожує тим самим нищенням, що й іншим народностям ... В тій мішанині народностей через асиміляцію не стане й великоруської народності з її національною культурою, хистом, здібностями, вдачею, мовою і т. п. ... Ріжноманітність культур є окраса й багатство не тільки людськості, а й держави, в якій багатство культур збільшує баланс, що може бути тільки корисною"¹¹.

Несправедливість асиміляції посилювалася й тим, що вона не однаковою мірою стосувалася усіх етносів Російської імперії. На противагу численним звинуваченням українського національного руху у співробітництві з німцями, С. Шелухін закидає російським державним діячам дії на користь німецьким інтересам в Україні. "Німецька робота знищення України і винищення українського народу велася членами Петербурзького уряду і московських партій,

Берліном і німецькими організаціями і банками, а також Російським державним банком так, що в 1914 році з орних земель Херсонщини половина, коло 2000000 десятин саме коло Чорного моря і Одеси та Николаєва була вже в руках німців"¹². С.Шелухін звинувачує одеський часопис неославівців "Русская речь" в отриманні від німців субсидій "десятками тисяч рублів золотом" за нападки на український рух¹³.

Особливо пронімецькою була політика партій кадетів та октябристів, окремі діячі яких, зокрема, П.Б.Струве, закликали до рішучої боротьби з українством. Тим часом "в Одесі генерал Каульбарс, німець, вів одверто на користь німців агітацію, проти українців, українських "Просвіт", лекцій, спектаклів, концертів ... Він полегшав німцям колонізувати українське Причорномор'я. Коли в Державній думі розглядали законопроект про мову навчання у школах, то октябристи з націоналістами й іншими висловлювалися проти української мови в українських школах, а німецьку мову в школах колоністів на Україні одстоювали всіма силами. Українську мову було відкинуто, бо взагалі майже весь склад IV-ї Державної думи дбав про отупіння та оглупіння української нації, щоб легше держати її в рабстві і мати з того своєкорисні вигоди рабоволодільців та пануючих на Україні"¹⁴.

При цьому С.Шелухін високо оцінював позицію окремих представників російської інтелігенції, які за цих умов намагалися підтримати українську мову. Йдеться, зокрема, про виступ академіка Ф. Корша (Украинская жизнь, Москва, 1913, Январь, ч. 1) на захист української школи та права українців навчатися рідною мовою.

Денаціоналізацію шкільного навчання С.Шелухін вважав найбільш негативним наслідком асиміляційної політики. "Школа має своїм об'єктом дух людини, а як дух вільний, то й школа повинна бути вільною, і коли школа виховує вільний дух народу та й сама повинна бути витвором вільного духу того народу, щоб слугувати йому по його потребах" – зазначав публіцист, наголошуючи на тому, що будь-яка школа "повинна мати національний ґрунт і елемент"¹⁵.

Без цього елемента держава ризикує виховати покоління людей, яке не може повноцінно увійти до соціального життя. Вже перебуваючи в еміграції С.Шелухін згадував проблеми, з якими йому доводилося стикатися, працюючи в одеському суді. "Учивши дітей не мати матеріною, чужою мовою, нібито вищою, кращою, розумнішою, тим самим виховували в дітях призириство до рідного і рідних, перш за все до батьків, як до чогось нижчого, гіршого, упослідженого, дурного. Цим вносили в родину розбиття і моральний розклад. Авторитет батька й матері така школа руйнувала до краю, у дитини виховувала зарозумілість і з школи випускала навченого хамства хулігана. Шкільна політика денаціоналізації русифікацією, а правдивіше – московізацією, довела Росію до надзвичайного зросту хуліганства, особливо по селах. Це лихо так розрослося, що уряд мусів утворити окремий закон, направлений своїми репресіями спеціально проти хуліганства ... Коли нам в Одеський окружний суд прислали законопроект, щоб узнати нашу думку про способи боротьби з хуліганством або "озорніцеством", то я в своїй думці на підставі судової статистики висловився, що хуліганством слабує тільки молодь, особливо та, що пройшла урядову школу, і що це хвороба моралі як результат деморалізації, яку творить школа своєю денаціоналізацією дітей і проведенням політики так званої русифікації чи московізації населення ... Ліком проти хуліганства я вказав не карні репресії, а утворення національних шкіл з матириною мовою навчання і культурно-освітніх установ з народною мовою населення"¹⁶.

Помилкову асиміляторську помилку, на думку С.Шелухіна, проводили не тільки урядовці Російської імперії. Одну зі своїх публікацій учений присвятив соціальній кризі поляків у Сілезії, до якої призвела політика онімечення, яку проводив Берлін¹⁷. С.Шелухін ще раз знаходить підтвердження своєї думки про те, що "втрата рідної мови гальмує народові на довгий час розумовий і взагалі духовний розвиток і прогрес"¹⁸.

Наявність зв'язку між соціальною поведінкою й мовою шкільного виховання С.Шелухін обґрунтовував тим, що мова має коріння у психології народу. "Рідна мова – це природній засіб думання, який зростає й набирає собі все більшої сили... Він органічно зв'язаний з природою нації, її індивідуальністю й особливостями. Через рідну мову нація виявляє себе на зовні, нею показує себе в своїй духовній істоті, з нею живе й розвивається, через неї проявляє себе суб'єктом культури"¹⁹. Саме тому "тяжко помиляються ті, що починають учити дітей з чужих мов, кажучи, що своєї мови діти вивчатися й потім. Вони несвідомо чинять дітям

величезну шкоду, розбиваючи їм душі змалечку, калічучи їх совість, а тим самим і нищучи совість їх взагалі. Безперечно, що се одна з великих причин занепаду моральності сучасних зденаціоналізованих поколінь"²⁰.

Найбільшою мірою психологічна природа мови проявляється у творчості, зокрема літературній. На думку С.Шелухіна жоден письменник, який писав не рідною мовою свого народу не зміг досягти успіху. Певний виняток з цього загального правила становив лише Микола Гоголь, який "протиставив українську душу московській, як високу самоцінність, одмінну від московської і не нижчу за неї, а від української душі не одрікся. За українську душу, яка виявлялася у Гоголя і в мові, і в сюжетах, і в творчості та в художности їх, багато ставилося до його навіть з призириством та ненавистю"²¹.

С.Шелухін виступав проти зовнішніх запозичень, які, на його думку, засмічують мову. "Начиняти рідну мову механічними внесеннями в неї чужих її природі елементів – це калічити живий склад мови, дух її, думання народу, його психіку, совість, бо мова зв'язана з ними органічно і є живим дзеркалом народної душі"²². При цьому, С.Шелухін не заперечував необхідності вивчення іноземних мов, яке збагачує людину придбанням чужих продуктів і засобів думання. "Але рідна мова грає ролю природної основи, на якій засвоюється й чуже"²³.

Загалом, погляди С.Шелухіна на мовне питання найкраще характеризують наступні його слова: "Мова народу – се його свобідний орган духа. Через те, хто проти мови, той і проти свободи духа, і проти вільного духовного розвитку народа"²⁴.

Аналізуючи погляди С.Шелухіна на мовне питання необхідно враховувати соціально-політичні умови, за яких вони формувалися. В цей період українська мова була однією з мов національних меншин, яка, нарівні з іншими, а подекуди й більше за інші етнічні мови, зазнавала утисків у тих державах, що поділили між собою українські землі. Цим, очевидно, пояснюється негативне ставлення С.Шелухіна до інституту державної мови, що використовувався як дієвий інструмент асиміляції народів, позбавлених власної державності.

Хоча статті С.Шелухіна, присвячені мовному питанню були насамперед публіцистичними, вони ґрунтувалися на значній науковій базі. С.Шелухін широко використовує праці Гумбольдта, О.Потебні, В.Соловйова, Г.Паріса, Крафт-Ебінга та інших дослідників, роботи яких на той час відображали тенденції розвитку мовознавства, психології тощо. З політичної точки зору погляди С.Шелухіна можна охарактеризувати як ліберальні та демократичні. Це, зокрема, стосується ствердження публіцистом права національних мов на вільний розвиток, зокрема, у сфері освіти. Нагадаємо, що на початку ХХ ст. у більшості європейських країн проводилася жорстка політика асиміляції національних меншин, при чому стосувалося це не тільки реакційних імперських режимів, але й таких демократичних країн як, наприклад, Франція. За таких умов С.Шелухін безперечно проявив себе як представник прогресивної частини освіченої європейської громадськості. Подекуди позиція С.Шелухіна виглядає доволі консервативною. Це стосується, зокрема, його прихильності до мовного пуризму й різко негативного ставлення до іншомовних запозичень. Однак слід враховувати, що С. Шелухін виступав насамперед проти популярних за тих часів експериментів із запровадженням "язичія" на західноукраїнських землях. Провал, яким завершилося це штучне втручання у мовне життя, до певної міри підтвердив правомірність точки зору С.Шелухіна на мову як на природне явище, пов'язане з психологією народу.

¹ Гетьманчук М.П., Турчин Я.Б. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали. – Львів, 2006. – 214 с.

² Турчин Я. Б. Суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали С.Шелухіна: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2005. – 19 с.

³ Токарчук О.В. С.П.Шелухін про проблеми державної мови // Інститут вищої освіти та його вплив на регіональний розвиток України: соціокультурні, економічні та правові аспекти. – Ірпінь, 2008. – С. 445 – 447.

⁴ Яцишина О.Я. Ідеї української державності у працях С.Шелухіна // 10 років незалежності України. Минуле та сучасне державотворення: Наук. збірник / Під редакцією В.Смолія, О.Ресента, Ю.Терещенка та ін. – К., 2003. – С. 77 – 82.

⁵ Євген Чикаленко. Спогади (1861 – 1907). – К., 2003. – С. 269.

⁶ Гетьманчук М.П., Турчин Я.Б. Вказ. праця. – С. 20.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління. (Далі – ЦДАВО України). – Ф. 3695: Шелухін Сергій Павлович (1864 – 1938). – Оп. 1. – Спр. 46. Рукописні і друковані статті: "Одне з джерел пізнання рідної мови", "Мовні свідки", "Мова і народність", "Дві народності" та нотатки до них. – 245 арк.; там само. – Спр. 47. Статті з газет до рукопису "Мова і народність". – 42 арк.; там само. – Спр. 48. Рукописи статей "В оборону прав української нації", "Рідна душа". – 276 арк.

⁸ Шелухин С. Значіння рідної мови для народності та творчості. – К., 1911. – С. 2 – 3.

⁹ Там само. – С. 9.

¹⁰ Там само. – С. 6.

¹¹ Там само. – С. 14.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2.

¹³ Там само. – Арк. 4

¹⁴ Там само. – Арк. 5.

¹⁵ Шелухин С. Школа за 2000 років до наших часів // Світло. – 1911. – № 3. – С. 31. (1 – 32).

¹⁶ Шелухин С. Жертви денаціоналізуючої школи // Учительський голос. – 1932. – Січень. – С. 3 – 4.

¹⁷ Шелухин С. Мова і народність // Учительський голос. – 1931. – Ч.7. – С. 4, 7; Ч. 8. – С. 2 – 6; Ч. 9. – С. 6 – 7.

¹⁸ Там само. – Ч. 8. – С. 5.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 44.

²⁰ Шелухин С. Значіння рідної мови... С. 21.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 2.

²² Там само. – Спр. 46. – Арк. 45.

²³ Там само. – Арк. 49.

²⁴ Шелухин С. Значіння рідної мови... – С. 30.

В статье проанализированы взгляды общественно-политического деятеля, юриста, писателя Сергея Шелухина на языковой вопрос в Украине в начале XX в.

Ключевые слова: Сергей Шелухин, украинский язык, языки национальных меньшинств, языковая ассимиляция.

The article deals with the views of Ukrainian public activist, politician, lawyer and writer Serhiy Shelukhin on the language question in Ukraine in early XX century.

Keywords: Serhiy Shelukhin, Ukrainian language, languages of the ethnic minorities, language assimilation.